

Dürziliğın Temel Kaynaklarından Hamza B. Ali'nin Risaleleri

Ahmet BAĞLIOĞLU*

ABSTRACT

That Hamza b. Ali wrote the epistles with that Temimî and Muktenâ Bahâeddin wrote ones were characterized as only source of Druseizm. Its faith principles and religious judgements took on a shape in the frame of described knowledges there. Forming basis of Druse sect such as el-Hâkim Biemrillâh being imputed the divinity, the nature and range of hudûds being sublime beings, the creation being realized by those hudûds, the takammus doctrine, abolishing all religious judgement and putting seven principles instead, all beliefs were made from Hamza b. Ali's epistles.

Keywords: *Druseizm, Hâkim Biemrillâh, Hamza b. Ali, Druze Epistles*

GİRİŞ

Dürzilik, daha önceki bütün dinlerin nesh edildiğini kabul ederek, Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyetine ve onun yarattığı ulvî varlıklar hiyerarşisine inanan, kapalı cemiyet özelliğini koruyarak günümüze kadar ulaşan bir mezheptir. Dürzî mezhebi ilk defa Mısır'da ortaya çıkmasına rağmen burada barmamayarak Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün bölgelerinde yayılmak suretiyle taraftar bulmuştur. Dürzî anlayışın içinde birçok felsefî akımın izleri bulunsa da, bunların Dürzî öğretilere yansması daha ziyade İsmâîliyye aracılığıyla olmuştur. Bu bağlamda Dürzî Mezhebi, İsmâîliyye içerisinden neşet etmiş ve Dürzî düşüncenin temelini de İsmâîlî kaynaklı fikirler oluşturmuştur¹.

Dürzî inancının temelini oluşturan Hâkim'e ulûhiyet izafe etme fikrini ilk ortaya atan el-Ferganî'dir. Onun "Allah'a ibadet eden bir kimse ibadetini ruhu olmayan bir ferde tahsis etmiştir", "Allah bir şahıs veya bedendir", "Ma'bud, Emirü'l-Mü'minîn olan Hâkim Biemrillâhtır" şeklinde ortaya koyduğu iddialar, Dürzî inancının ilk nüvelerini oluşturmuştur. Bu fikirler Neştekin ed-Derezî ve Hamza tarafından da kabul edilmiştir. el-Ferganî'nin bir suikast sonucu öldürülmesiyle onun başlattığı hareketin liderliği, Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali'ye kalmıştır. Dürzilik, Neştekin ed-Derezî'nin adıyla anılmasına ve fikrî temeli de ilk önce el-Ferganî tarafından atılmış olmasına rağmen, Hamza b. Ali tarafından kurumsallaşmış bir mezheptir.

* **Dr.**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı.

1 Geniş bilgi için bkz., Ahmet Bağlıoğlu, *Dürziliğın Teşekkül Süreci ve İnâç Esasları*, Ankara 2003, 31-48, (Basılmamış Doktora Tezi).

Hamza'dan sonra davetin liderliğine getirilen Muktenâ Bahâeddîn, 434/1042 yılında son risâlesini yazarak gaybet etmiştir. O tarihten itibaren Dürzîlik, Hudûd makamında olan ve Dürzî Risâlelerini yazan Hamza, et-Temimî ve Muktenâ Bahâeddîn'in ortaya koyduğu prensiplerden başkasını bünyesine almayan, inançlarına girerek isteyenlere izin vermeyen, çıkmak isteyenlere ise müsamaha göstermeyen kapalı bir mezhep halini almıştır.

Bu makalemiz, Dürzî Mezhebi hakkında inceleme yapmayı düşünen araştırmacılara yardımcı olacağı ümidiyle yazılmıştır. Dürzî mezhebinin kurucusu olan Hamza b. Ali'nin risâlelerini tanıtarak, bu risâlelerde geçen konuları ve buldukları yerleri vererek konu hakkında ilgi duyanlara yol göstermek amaç edinilmiştir.

A) HAMZA B. ALİ

Dürzî mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Hamza b. Ali 375/985 yılında Horasan'ın Züzen şehrinde doğduğu kabul edilmektedir. Çağdaş Dürzî yazarlar, Hamza b. Ali ile Hâkim Biemrillâh'ın aynı tarihte, hatta her ikisinin aynı günde dünyaya geldiğini iddia ederler². Ancağ tarihî kaynaklarda Hamza b. Ali'nin ne zaman doğduğu hakkında bir rivayet bulunmamaktadır.

Hâkim b. Biemrillâh'ın uluhiyyetini iddia eden el-Ferganî ve Neştekin ed-Derezî'nin ortadan kayboluşundan sonra bütün davet Hamza b. Ali'ye kalmıştı. Hamza b. Ali, Kahire surları dışındaki Reydan Camii'ni kendine merkez edinerek yeni inancı temellendirmeye ve yaymaya başladı. Hamza b. Ali'nin merkez olarak burayı seçmesinde, gözlerden uzak olup daha rahat hareket etme düşüncesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. 408-409/1017-1018 yılları arasındaki zaman diliminde adına hiç rastlanmaması onun ne kadar dikkatli hareket ettiğini göstermektedir³. 410/1020 yılında ise hareketin yegane lideri olarak tüm ipleri eline geçirmiş ve hayalini kurduğu, teorik temellerini oluşturduğu mezhebi inşa etmek için beklediği fırsatı yakalamıştı. Hamza davetin liderliğini ele alınca ilk iş olarak hareketin örgütlenmesini sağlamıştır. İbn Zâfir, *Etrafına İsmâîlî Gulâtından büyük bir grup toplandı*⁴ derken el-Antâkî, *Mısır'da ve eyaletleri ile Suriye illerinde birtakım makamlarla atadığı dâilerden bir grup meydana getirdi*⁵ diyerek örgütlenme işini Hamza'nın yaptığını daha somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hamza b. Ali, dâileri gidecekleri yere görevlendirirken bunlardan yeni daveti yayma hususunda yazılı bir ahit de almaktaydı⁶. Hamza'nın doktrini insanlar arasında hızla yayıldı. el-Antâkî, Hamza'nın tuttuğu kayıtlarda Hâkim'in Tanrı olduğuna inanan altmış bin insan bulunduğunu rivayet etmektedir⁷. Bu rivayeti doğru kabul edersek Hamza b. Ali'nin müthiş bir örgütlenme içinde olduğu anlaşılmaktadır.

2 Bkz., Abdullah Neccar, *Mezhebu'd-Durûz ve't-Tevhîd*, Kahire 1965, 123; Sami Makarem, *The Druze Faith*, New York 1974, 18.

3 Dürzîler 408/1017 yılında Hamza'nın imâmetini ilan ettiğini kabul etmektedirler. Hamza B. Ali'nin ilk risâleleri de 408/1017 tarihlidir.

4 Cemâleddin Ali İbn Zâfir (613/1216), *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkata*, thk. Andoria Ferre, Kahire 1972, 52; krş. en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab(732/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnü'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, kahire 1992, XXVIII/197.

5 el-Antâkî, *Târîh*, 223.

6 İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/198; Makarem, *Druze Faith*, 18.

7 el-Antâkî, *Târîh*, 224.

Hamza b. Ali döneminin en meşhur olaylarından birisi de Kadî'l-Kudât olan Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Avvam'a gönderilen mektuptur. Rivayete göre Hamza'nın taraftarlarından bir grup kadîya giderek *Rahman ve rahim olan Hâkim'in adıyla* diye başlayan bir mektup vermişler, kadî bundan hoşlanmayıp durumu yarındakilere açıklayınca halk galeyana gelerek, o grubun çoğunu öldürmüştür⁸.

Kadî'l-Kudât'a gönderilen bu mektupla Mısır'daki tepki doruğa ulaştı. Özellikle Türk askerlerinin tepkisi büyük oldu. Başlangıçta Neştekin ed-Derezi'yi öldürmek istediler, ancak Neştekin ed-Derezi'nin saraya sığınması ve sonrasında Hâkim'in onu öldürdüğünü haber vermesi üzerine aynı topluluk saraydan ayrılıp Reydan Camii'ne yönelerek Hamza'yı bulup öldürmeye yeltenmiştir⁹. Ancak Hamza muhtemelen camiye yaptırdığı gizli geçitten kaçarak¹⁰ canını zor da olsa kurtarmıştır. Mısır halkının Hamza ve adamlarına karşı gösterdikleri bu sert tepki neticesinde Hamza da 410/1019 yılının hemen başında davete ara vererek bir yıl kadar ortadan kayboldu. Bu seneyi Dürziler *Gayb senesi* olarak kabul ederler. Dürzilere göre bu kayboluşun sebebi bir imtihan ve cezalandırmadır¹¹. Hamza'nın muhtemelen ortamın sakinleşmesi için bir müddet gözlerden uzak kalmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

27 Şevval 411/12-13 Şubat 1021 gecesine Hâkim'in gece yaptığı gezilerden birinden bir daha dönmemesi veya garip bir şekilde ortadan yok olması üzerine Hamza ve beraberindeki arkadaşlarından İsmâil b. Muhammed, Muhammed b. Vehb ve Selâme b. Abdilvehhab da gayba çekilmişlerdir. Bu tarihten sonra Hamza'nın hiç bir risâlesi bulunmamaktadır. *er-Risâletü'l-Meusûme bi'l-İ'zâr ve'l-İnzâr* adlı risâlesinde o, kendisinin imâm olduğunu, bir müddet gaybet edeceğini ve sonra geri döneceğini bildiren¹² ortadan kaybolmuştur.

Hâkim'in kayboluşu veya öldürülmesinden sonra yerine geçen Zâhir Lidînillâh, ilk yıllarında bu davetin mensuplarına ağır baskılar uygulamıştır. Hamza b. Ali ve bazı yakın arkadaşları bu baskılar karşısında gizliliği tercih etmiş olabilirler. Bu zor dönemde Dürzî hareketin liderliğini ise Muktenâ Bahâeddîn üstlenmiştir. Hamza'nın ne zaman öldüğü bilinmemekte, ancak 418/1027 yılında yeniden açık faaliyetlere başlayan Muktenâ Bahâeddîn'in 430/1038 yılına dek Hamza'yı beklediği risâlelerinde ima edilmektedir¹³. Kaynaklarda Hamza'nın ölümüyle ilgili pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. *el-Antâkî Hâkim'in gaybından sonra el-Hâdî denen adam kaçtı fakat sonradan yakalanarak öldürüldü. Onun dâilerinden çoğu ve onlara inananlar*

8 9. Risâle, *Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihâye fi't-Tevhîd*; 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*; el-Antâkî, *Târîh*, 224-225; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53-54; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/198; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1449), *Refu'l-Asrî an Kuzâtî Mısır*, thk. Hamîd Abdulmecid, Ebû Sittâ es-Savî, Kahire 1957, I/105; el-Makrizî, Takiyyuddin Ahmed b. Ali (845/1444), *İttî'âzu'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. M. Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1973, II/118; Krş., İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf (874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülâki'l-Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire 1971, IV/183.

9 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53-54; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/199; Krş. Madelung, *Hamza b. Ali*, III/154.

10 Abdurrahman Bedevî, *Mezahîbü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Beyrut 1971, II/602.

11 Bkz., Neccar, *Mezhebü'd-Durûz*, 110; Madelung, *Hamza b. Ali*, III/154.

12 34. Risâle, *er-Risâletü'l-Meusûme bi'l-İ'zâr ve'l-İnzâr*.

13 66. Risâle, *er-Risâletü'l-Meusûme bi Temyizi'l-Muvahhidin*; Krş. Neccar, *Mezhebü'd-Durûz*, 125.

tutuklandı. Töube edenler bağışlandı, etmeyenler ise öldürüldü¹⁴ diyerek Hâkim sonrası Dürzilere yapılan baskıları bildirdiği gibi Hamza'nın da öldürüldüğünü iddia etmektedir. Ziriklî, Hamza'nın ölüm tarihini 433/1041 olarak verir ancak her hangi bir kaynak göstermez¹⁵. Neccar ise Hamza'nın gaybet yıllarında dâîlerle ilişkisini kesmediğini, onlarla her zaman mektuplaşarak ne yapmaları gerektiği hususunda bilgiler verdiğini söyleyerek, Hamza'nın 430/1040 yılına kadar gizlendiğini ve aynı yıl içerisinde de öldüğünü iddia etmektedir¹⁶.

Hamza'nın 411/1021 yılında ortadan kaybolduğu zamana kadar yaptıklarına baktığımızda, onun kendi adına oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz Çünkü üç yıldan üç yıla yakın bir zaman diliminde bilinçli olarak yeni bir din anlayışı ortaya koymuştur. Bu süre içinde Dürzileri de muntazam bir şekilde örgütleyerek özellikle Biladu's-Şam denilen Ürdün, Suriye, Lübnan, Filistin bölgelerinde yeni mezhebin hızla yayılmasını sağlamıştır. Bu bölgelerdeki Dürzî varlığı günümüze kadar gelmiştir.

B) DÜRZİLİĞİN TEMEL KAYNAKLARI: DÜRZÎ RİSÂLELERİ

Dürzîler, mezhebin ilkelerinin yazılı olduğu kutsal metinler olarak kabul ettikleri Dürzî Risâlelerine, "Kitâbü'l-Hikme", "Resâilü'l-Hikme" veya "el-Hikmetü's-Şerife" adlarını vermektedirler. Bu risâleler dört veya altılı tasnifle 111 risâleden oluşmaktadır. Dörtlü tasnifte de altılı tasnifte de risâlelerin sayısı veya sırası değişmemektedir. Ayrıca risâlelerde sayfa numarası da bulunmamaktadır. Dörtlü tasnifle 1-14. risâleler birinci cildi, 15-40. risâleler ikinci cildi, 41-68. risâleler üçüncü cildi, 69-111. risâleler ise dördüncü cildi oluşturmaktadır. Altılı tasnifte ise; 1-14. risâleler birinci cildi, 15-40. risâleler ikinci cildi, 41-65. risâleler üçüncü cildi, 66-78. risâleler dördüncü cildi, 79-85. risâleler beşinci cildi ve 86-111. risâleler ise altıncı cildi oluşturmaktadır.

Dürzîler Hamza b. Ali'nin *Bu esasları ehil olmayan kimselere açıklamayınız*¹⁷, ve Muktenâ Bahâeddîn'in *İlâhî bilgiyi onu hak etmeyenlerden saklayınız*¹⁸, emri gereğince risâlelerdeki bilgiler Dürzî olmayanlardan saklandığı gibi Dürzîlere de hazır olmalarına göre kademe kademe verilmektedir. Günümüzde bu Risâleleri ancak Dürzî toplumundan *Ukkâl* olan sınıfın okumasına veya elinde bulundurmasına izin verilmektedir.

Dürzîler, kutsal saydıkları dinî inançlarının yegane kaynağı olarak Dürzî Risâlelerini kabul ederler. Dürzîlere göre yüce ilahın nurundan yaratılmış olan hudûdlar aynı zamanda cismânî varlıklardır ve risâleler onlar tarafından vücûda getirilmiştir. Küllî Akl kabul edilen Hamza b. Ali, Küllî Nefs kabul edilen İsmâîl et-Temimî ve Tâîl kabul edilen Muktenâ Bahâeddîn'in yazmış olduğu risâleler yüce hakikatleri içermekte ve buradaki bilgiler ehil olmayanlardan saklanması gerekmektedir¹⁹.

Dürzîler, inançlarını kendilerinden olmayanlardan gizledikleri için, Dürzî akidesi hakkında sağlıklı bir araştırma yapabilmek ancak Dürzî Risâlelerine ulaşmakla mümkün görünmektedir. Ancak Dürzî Risâlelerinin tamamına ulaşılsa bile yine de bu mezhebin inanç esaslarını ortaya koymakta birçok güçlükler bulunmaktadır. Çünkü

14 el-Antâkî, *Târîh*, 237.

15 Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam ve'l-Esma*, Kahire 1956, II/310.

16 Neccar, *Mezhebü'd-Durûz*, 125-126; krş İzmirli, *Dürzî Mezhebi*, 34.

17 8. Risâle, *Misâku'n-Nisâ*.

18 36. Risâle, *Kitab fihî Taksîmü'l-Ulûm ve İsbâtü'l-Hakk ve Kesfü'l-Meknûn*.

19 8. Risâle, *Misâku'n-Nisâ*; 36. Risâle, *Kitab fihî Taksîmü'l-Ulûm ve İsbâtü'l-Hakk ve Kesfü'l-Meknûn*.

Dürzilik Bâtını nitelikli bir hareket olduğu için Risâlelerdeki ibareleri çözmek başlı başına bir problem teşkil etmektedir. Risâlelerde birçok iparenin gizli manalarının bulunmaktadı. Bu da risâleleri anlamada ve çözümlemede ayrı bir güçlük oluşturmaktadır. Bu sebeple buradaki bilgilerin diğer ikinci dereceden kaynaklarla desteklenmesi gerekir. Birden çok okumaya oldukça elverişli olan bu risâlelerdeki bilgiler başka kaynaklarla desteklenmediği taktirde araştırmacının ön yargılarına uygun bir hal alabileceği unutulmamalıdır.

Dürzî Risâleleri, erken dönemde yazıldığı ve Hamza b. Ali ile yakın arkadaşlarına nispet edildiği için bunların sistematik hale gelmesi daha sonraki dönemlere rastlamaktadır. Çünkü risâlelerin sıralanmasında bir düzenlilik söz konusudur. Sıralama hudud silsilesine ve ölüml tarihlerine göre şekillenmiştir. İlk risâleler Hamza b. Ali tarafından yazılmış daha sonrakiler Muhammed b. İsmâil et-Temimî ve son risâleler ise Muktenâ Bahâeddîn tarafından yazılmıştır. Ancak bu düzenlemenin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.

Tanıtacağımız risâlelerin bir kaç istisna hepsi Hamza b. Ali tarafından yazılmıştır. Tamamı 111 risâleden oluşan Dürzî Risâlelerden Hamza'nın yazdıklarını hariç tutarsak 5 tanesi et-Temimî, sonra gelen risâleler ise Muktena Bahaeddin tarafından yazılmıştır. Hepsini tanıtmak makalenin sınırlarını aşacağı için sadece mezhep kurucusu olarak kabul edilen Hamza b. Ali'nin gaybetine kadar yazılmış olan ilk 35 risâleyi tanıtacağız. Bu risâlelerden 2. ve 4. Risâleler ise Hâkim Biemrillâh'a izafe edilmektedir. Sıralamaya sadık kalmak için bu risâleleri de burada tanıtmayı uygun gördük. Tanıtacağımız risâlelerin altılı tasnife göre 14 tanesi I. ciltte, diğerleri ise II. ciltte bulunmaktadır.

1. Nushatü's-Sicilli ellezî Vucide Muallegan ale'l-Meşâhid fi Gaybeti'l-Hâkim: Zilkade 411/ Mart 1021 tarihli. Risâlede Hâkim'in kayboluşu, inananlara bir imtihan olsun diye, Tanrısal varlığın kendi isteği ile gayba çekilmesi olarak yorumlamışlardır. Dürzîlerin bir kısmının, bu risâlenin Hâkim tarafından yazıldığını kabul etmesine rağmen bu risâlenin Hâkim tarafından yazıldığına dair her hangi bir bulgu bulunmamaktadır²⁰.

2. es-Sicillü'l-Münhâ fihî anî'l-Hamr: Zilkade 400/ Haziran 1010 tarihli. Hâkim Biemrillâh tarafından yazıldığı genel kabul gören bu risâlede içkinin kötülüğü ve zararlarından bahsetmektedir²¹.

3. Haberü'l-Yahud ve'n-Nasarâ: Tarihsizdir. Hâkim'in yanına gelen Yahudi ve Hıristiyan heyetinden ve orada geçen hadiselerden bahseder. Fâtımî egemenliği altında yaşayan Hıristiyanların ve Yahudilerin devlete karşı düşmanca tutumlarından dolayı, Hâkim Biemrillâh'ın onlara sert tavır takındığı belirtilmektedir²².

4. Nüşhatü mâ Ketebehû el-Karmatî ilâ'l-Hâkim Biemrillâh: Tarihsizdir. Karmatîlerin Hâkim'e yazdığı mektup ve Hâkim'in onlara verdiği cevapları içermektedir. Bu risâleyi Hâkim'in yazdığı kabul edilmektedir²³.

20 Nüşhatü's-Sicilli ellezî Vucide Muallegan ale'l-Meşâhid fi Gaybeti'l-Hâkim, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 588/411.

21 es-Sicillü'l-Münhâ fihî anî'l-Hamr, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

22 Haberü'l-Yahud ve'n-Nasarâ, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134.

23 Nüşhatü mâ Ketebehû el-Karmatî ilâ'l-Hâkim Biemrillâh, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

5. Misaku Veliyyi'z-Zamân: Tarihsizdir. Bu risâlede Dürzî mezhebine girenlerin yapması gerekenler anlatılmaktadır. Risâlede, Dürzî inancının emirlerini başkalarına anlatmak veya herhangi birine muhalefet etmenin dinden çıkmaya neden olacağı belirtilir. Kuranda geçen Allah'ın sıfatları Hâkim Biemrillâh'a izafe edilir. Risâlede *Kim ki gökte Mevlânâ Hâkim'den başka bir İlah, yeryüzünde de ondan başka bir imâm olmadığını ikrar ederse o kurtuluşa eren Muvahhidlerden olur* denilmekte ve böylece Hâkim Biemrillâh tartışılmaz bir şekilde İlah yerine konulmaktadır²⁴.

6. el-Kitâbü'l-Ma'rûf bi'n-Nakdi'l-Hafiyi: Sefer 408/ Temmuz 1017 tarihli olup davetin ilk yılında Hamza tarafından yazılmıştır. İslâm'ın beş şartının ve diğer hükümlerinin eleştirildiği bir risâledir. Risâlede zâhir ve bâtının, Hâkim Biemrillâh tarafından feshedildiği, hakiki din olan Tevhîd içerisinde artık bunların yerinin olmadığını anlatılmaktadır. Böylece tüm ibadetlerin kalktığı bildirilmektedir. Dürzî akidelerinden olan "Yedi Esas" bu risâlede açıklanır. Yine bu Risâlede Dürzî mezhebinin kurucusu olan Hamza b. Ali, yazdığı risâlelerin Hâkim Biemrillâh tarafından onaylandığını belirtir²⁵.

7. er-Risâletü'l-Mevsûme bi Bedi't-Tevhîd li Da'veti'l-Hak: Ramazan 408/ Şubat 1018 tarihli olup Hamza b. Ali tarafından yazılmıştır. Hamza bu risâlesinde "Her bir Nâtik kendisinden önceki şeriatı feshetmiştir. Muhammed b. Abdillâh altıncı nâtikdir ve tüm şeriatları feshetmiştir. Mevlâ'mız, Muhammed'in şeriatlarının hepsini ortadan kaldırmıştır. Batınî, zahiri anlamıyla yedi inanç esası feshedilmiştir" diyerek daha önce gönderilen dinlerin ve İslâmiyet'in nesh edildiği, hükümlerinin kaldırıldığı anlatılmaktadır²⁶.

8. Misâku'n-Nisâ: Tarihsizdir. Hamza tarafından yazılan bu risâlede davetçilerin, kadınları nasıl eğitmesi gerektiği ve onlara nasıl davranılması gerektiğini anlatır. Ayrıca iffetlerini nasıl koruyacakları ve bir takım ahlâkî erdemlerden de bahsedilir. Tevhîd ilkelerine uymak için kadınlardan alınacak yeminler vardır. Risâlelerde geçen yüce hakikatlerin ve buradaki bilgilerin ehil olmayanlardan saklanması gerektiği belirtilmektedir²⁷.

9. Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihaye fi't-Tevhîd: Muharrem 410/ Mayıs 1019 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerindedir. Tanrı'nın insan formatındaki tezahüründen bahsedilmekte ve onun ilahî mahiyetinin asla anlaşılamayacağı anlatılır. Risâlede, *sakın kimse onun Aziz'in oğlu veya Ali'nin babası olduğunu söylemesin*, diyerek bu lafzı kullanmanın şirk olduğu vurgulanır. Risâlede yüz altmış dört kişiden oluşan davetçi grubunun meydana getirildiği ve *Hudûdu's-Sıdk* adı verildiği belirtilmektedir. Ayrıca kafirlerin durumundan, Kıyamet gününden ve Muvahhidlerin akîbetinden bahsedilmektedir²⁸.

24 *Misaku Veliyyi'z-Zamân*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 570/2, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 585/134, 587/154, 588/411.

25 *Kitâbü'l-Ma'rûf bi'n-Nakdi'l-Hafiyi*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

26 *Risâletü'l-Mevsûme bi Bedi't-Tevhîd li Da'veti'l-Hak*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

27 *Misâku'n-Nisâ*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 570/2, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 580/29, 585/134, 587/154, 588/411.

28 *Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihaye fi't-Tevhîd*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

10. Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasiha: Rebiülâhîr 410/ Ağustos 1019 tarihlidir. Hamza'nın kitaplarından olup Dürziler arasındaki ihtilafı anlatmaktadır. Ayrıca ilk yaratılanın Külli Akl olduğundan bahsedilir. Risâlede Hamza'nın adamlarıyla birlikte Kadî'l-Kudât olan Ahmed b. Ebi'l-Avvam'ın bulunduğu camiye gidip, kadıya *Rahmân ve Rahîm olan Hâkim'in adıyla* diye başlayan bir yazı uzattığını ve kadı ile birlikte orada bulunanların buna karşı gelerek Hamza'nın adamlarının bir kısmının öldürüldüğünü bu risâleden öğrenmekteyiz. Dürziliğe ismini veren Neştekin ed-Derezi'nin konumundan ve davetten çıkarıldığından da bahsedilir. Artıca beş hudûddan başka dereceleri düşük olan el-Cedd, el-Feth, el-Hayal adlı üç hudûdun konuları bu risâlede açıklanmaktadır. Yine Kurandan delil getirilerek (Maide 67) peygamberin görevini ihmal ettiği ve risâleti tebliğ görevini ifa etmediğini iddia edilmektedir²⁹.

11. Kitâbun fihî Hakâik: Tarihsizdir. Hamza tarafından yazılmıştır. İnsanların Tevhîd'den uzaklaşmaları üzerine, Allah'ın, yanlış peygamberler ve şeriatler göndermekle insanoğlunu cezalandırdığı anlatılır. Daha önceki tüm dinî hükümlerin batıl ve geçersiz olduğu belirtilir. Hâkim'in sıra dışı davranışlarının hikmeti ve günlük işlerinin yorumu da yapılmaktadır³⁰.

12. es-Siretü'l-Mustakîme: Cemâziyülevvel 410/ Eylül 1019 tarihlidir. Hamza'nın yazdığı risâlelerden olup Hâkim'in hayatını anlatılır. Risâlede, Hâkim Biemrillâh'ın çölde sıcakta toz bulutları içinde dolaşıp bundan etkilenmemesi, birçok insanı katletmesine rağmen insanlar arasında korkusuzca silahsız olarak dolaşması gibi davranışlar örnek verilerek *bu kişinin beşer olması mümkün değildir ve hiç bir şey ondan büyük değildir* denilerek onun eşi, benzeri ve ortağı olmayan, ulûhiyeti vacip olan İlah olduğunu belirtilir. Tanrı olarak Hâkim'in ve Külli Akl olarak Hamza'nın değişik devirlerdeki tezahürlerinden bahsedilir. Ayrıca diğer din ve şeriatlerin hepsinin hükmünün kalktığı belirtilir. Bu Risâlede Âdem kıssası çok farklı bir şekilde ele alınarak uzunca anlatılır³¹.

13. el-Mevsûme bi Keşfi'l-Hakâik: Ramazan 410/ Ocak 1020 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerinden olup dinin sınırları ve mertebeleri anlatılır. Ayrıca Âdem'den önceki yıllardan bahsedilerek hududların ve kainatın yaratılması anlatılır. Risâlede belirtildiğine göre yüce ilah kendi nurundan Akl'ı yaratmıştır. Akl'dan Nefs, Nefs'ten Sâbık, Sâbık'tan Tali çıkmış ve en son olarak ta evrende bulunanlar yaratılmıştır. Risâlede Allah'ın mahiyeti genişçe anlatılmıştır. Risâlelerdeki bilgilere göre ilahın tecellî edebileceği en kutsal mekan, imâmların bedenidir. Bu sebeple de Tanrı, Fatmi halifesi ve imâm olan Hâkim Biemrillâh'ın bedeninde tecellî etmiştir. Ancak buna rağmen o, duyularla, kıyasla ve görüşle ne idrak olunur ne de tanınır. Onun ne belli bir mekanı ve ne de belli bir zamanı vardır. O, her yerde ve her zamanda vardır. Risâlede belirtildiğine göre hiç bir ruhsal varlık, fiziksel bir vasıta olmaksızın var olmaz. Bu sebeple hududlar da belli devirlerde insanlara tecelli etmiştir³².

14. er-Risâletü'l-Mevsûme bi Sebebi'l-Esbâb: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerinden olup "İlletü'l-İlel" in yorumunu yapar. Hamza, kendinin sebeplerin se-

29 *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasiha*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

30 *Kitâbun fihî Hakâik*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

31 *es-Siretü'l-Mustakîme*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

32 *el-Mevsûme bi Keşfi'l-Hakâik*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 570/2, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 585/134, 587/154, 588/411.

bebi olduğunu ispatlamaya çalışır. Madde ve elementlerin yaratılması anlatılır. Ona göre her şeyin heyulası veya beş elementin heyulası akıldır. Hamza bu risâlesinde kendisi için *O, el-irâdedir ki, bu sebeplerin sebebidir. O, Küllî Akl'dır, Kalem'dir, Kaf'tır. O başlangıç ve son Elif'tir, her şeyden münezzeh ve yücedir* demekte ve bu sıfatların kendisine bizzat yüce Mevlâ Hâkim tarafından verildiğini iddia etmektedir. Hamza b. Ali bu risâlesinde, *Biz, Tanrı'nın nasûti yönünün bir kısmını biletam olarak kaurayamayız. Onun lâhûtiliğine gelince, o ne hayal ile düşünme ne zahiri ne de batını bilgi ile bilinebilir* diyerek Tanrının, sonsuz, sınırsız ve insan anlayışının ötesinde olduğunu belirtmiştir. Semalar, arz, soğukluk, sıcaklık, kuruluk, rutubet ve dört unsur hava, su, toprak ve ateş ile beşinci unsur olan maddenin Talî'den çıkması da bu risâlede genişçe anlatılır³³.

15. er-Risâletü'l-Dâmîga fi'r-Redd alâ Fâsıkî'n-Nusayrî: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerindedir. Hamza bu risâlesinde Nusayriliğin sapık bir inanç olduğunu anlatarak Tevhîd inancının faziletlerinden bahseder. Hamza Nusayriliği kendine rakip gördüğü için şiddetle saldırarak onları ahlaksızlıkla suçlamıştır. Ayrıca tenasühü ret ederek ona benzeyen takammüs görüşünü ortaya atmıştır. Buna göre, ruhun sadece insanî bir bedene sahip olduğu kabul edilir. Yani ruhun insandan başka varlıkların bedenine girmesi kesinlikle kabul edilmez³⁴.

16. er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rızâ ve't-Teslîm: Rebîülâhîr 408/ Eylül 1017 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerinden olup Dürziler arasında vukû bulan ihtilâflardan bahseder. Neştekin ed-Derezî'nin imametini iddia ettiği için davadan çıktığı ve münafık olduğu anlatılır. Neştekin'e yardım eden Berzâ'den de bahsedilmektedir. Bu risâleden Neştekin ed-Derezî'nin Hâkim tarafından öldürüldüğü ve taraftarlarının hapsedildiği neticesi çıkarılmaktadır. Dönemin Dâî'd-Duât ve Kâdî'l-Kudâtlarının Dürzî öğretilerine karşı çıktığını da bu risâlede belirtilmektedir. Risâlede Müslümanlar tenzilin, Şiiler ise te'vîlin temsilcileri olarak kabul edilmekte ve bunların hükümleri iğrenç-tiksindirici olarak nitelendirilmektedir. Kendi mezhebinden olanları ise muvahhid olarak isimlendirilmiştir³⁵.

17. Risâletü't-Tenzih ilâ Cemâati'l-Muvahhidîn: Cemâziyelâhîr 410/ Ekim 1019 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerinden olup beş hudud ve onların mertebeleri ile zıddlarından bahsedilir. Hamza bu risâlesinde, algılanabilen fiziksel hudûd ile algılanamayan ruhsal hudûdları karşılaştırmak yanlıştır diyerek iki tip hudûddan bahseder. Bunlardan ruhsal hudûd, iyiliği temsil etmekte olup Sâbık, Tâlî, Cedd, Feth ve Hayal'dir. Fiziksel hudûdlar ise yanlış hudûdlar olup bunlar peygamber zamanında bizzat Muhammed'in kendisi, Ali, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dır. Hâkim döneminde ise Abdurrahim b. İlyas, Abbas b. Şuayb, Hatkîn, Ca'fer ed-Darîr ve Ahmed b. Ebi'l-Avvam'dır. Risâlede iyiliğin gücü insanı Bir'le birlikte olmaya cezp ederken, kötülüğün gücü insanı kendi benine cezp ederek kaos ve ayrılıklara götürmeye çalış-

33 *er-Risâletü'l-Mevsûme bi Sebebi'l-Esbâb*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 568/1, 585/134, 588/411.

34 *er-Risâletü'l-Dâmîga fi'r-Redd alâ Fâsıkî'n-Nusayrî*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 571/2, 573/19, 575/27, 581/127, 587/154.

35 *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rızâ ve't-Teslîm*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 571/2, 574/27, 575/27, 575/27, 577/29, 581/127, 587/154.

tü anlatılmaktadır. Hududların dereceleri ve görevleri de bu risalede anlatılmaktadır³⁶.

18. el-Mevsûmetü bi Risâleti'n-Nisâi'l-Kebîra: Tarihsizdir ve yazarının³⁷ kim olduğu bilinmemektedir. İslâm'ın şartlarının ve Hâkim'in hareketlerinin yorumunu ihtiva etmektedir. Hâkim, halkın kendi önünde yeri öpmesini ve secde etmesini yasaklaması *O sizin yeri öpmenizi yasaklamıştır. Çünkü yer esastır. Onu öpmek onun ilmini almaktır*, izahı ile açıklanmıştır. Risâlenin sonunda bunun Hâkim'e sunulduğu ifade edilmiştir. Risalede Tanrının lahûti ve nâsufi özelliklerinden bahsedilerek bunları anlamanın ve izah etmenin bizim kapasitemizin ötesinde olduğu vurgulanmaktadır. Risâlede Zidd'in devreye girmesiyle insanoğlu Bir'le ilişkiye girmeyi başaramadığı ve böylece ibadetlere dayalı olan dinî bir sisteme geçildiği yeni dönemle birlikte eski inançların artık nesh edildiği anlatılmaktadır³⁸.

19. Risâletü's-Subhatî'l-Kâine: Şaban 410/ Aralık 1019 tarihlidir. Neştekin ed-Derezi'nin kendi imâmetini açıkladığı için münafık olduğu ilan edilir. Bu risaleden Ali b. Ahmed el-Habbal ve İsmâîlî dâilerden Berzaî'nin, Neştekin ed-Derezi'nin imâmetini kabul ettiğini ama Hamza'ya karşı geldikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple bazı dâilerin Hâkim'in davetinden nasıl kaçtıkları, gizlendikleri sorgulanmakta ve kınanmaktadır. 28 Zilhicce 409/8 Mayıs 1019 tarihinde kalabalık bir grubun Neştekin ed-Derezi'ye saldırmışından ve bu saldırıda Neştekin ed-Derezi'nin kırk adamının öldürülmesinden, ancak kendisinin kaçmayı başarmışından bahsedilir. Ertesi gün Neştekin ed-Derezi'ye saldıranlar 409/1019 yılının son gününde Neştekin ed-Derezi'nin ayak oyunlarıyla Hamza'ya saldırdıkları anlatılır. Risâlede belirtildiğine göre olaylara sebebiyet verdiği için Neştekin ed-Derezi Hâkim tarafından öldürülmüş ve taraftarları da hapsedilmiştir. Hamza ise ilahî mesaj davetini bir yıl aradan sonra yeniden başlatmıştır³⁹.

20. Nushatü Sicillî'l-Müctebâ: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerinden olup Temimî'nin davetin başına atanmasını ve davetteki mertebesini anlatır. Risâlede belirtildiğine göre, et-Temimî, Hamza ile diğer dâiler arasındaki baş elçi görevini de yapmaktaydı. Hamza, kendini el-Akl olarak sıfatlandırırken, Ebû İbrâhim İsmâîl et-Temimî'nin de en-Nefs olduğunu söylemektedir. Et-Temimî'nin *el-Huccetü's-Saifiyyeti'r-Radiyye, İdrisü'z-Zemân, Ahnuhü'l-Evan, Hermesü'l-Heramîs, eş-Şeyhü'l-Mücteba, Zü Messa* gibi isim veya sıfatlar aldığı anlatılmaktadır⁴⁰.

21. Taklîdü'r-Rizâ Sefîru'l-Kudre: Şevval 410/ Şubat 1020 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerinden olup Muhammed b. Vehb'in davete atanması ve mezhep içindeki konumu anlatılır. Risâlede Muhammed b. Vehb, el-Kelime olarak nitelendi-

36 *Risâletü'l-Tenzih ilâ Cemâati'l-Muvahhidîn*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 571/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 581/127, 587/154.

37 M. Kamil Hüseyin bu Risâlenin et-Temimî'ye ait olduğunu söylemektedir. Bkz. Muhammed Kamil Hüseyin, *Tâifetü'd-Durûz -Târîhuha ve Akaiduha-*, Kahire 1962, 95.

38 *el-Mevsûmetü bi Risâleti'n-Nisâi'l-Kebîra*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

39 *Risâletü's-Subhatî'l-Kâine*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

40 *Nushatü Sicillî'l-Müctebâ*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

rilerek *Fahru'l-Muvahhidin*, *Beşîrû'l-Mü'minin*, *İmadü'l-Müstecibin*, *eş-Şeyhu'r-Râzi* gibi sıfatlar veya isimler ona izafe edilir⁴¹.

22. Nushatü Taklîdî'l-Muktenâ: Şaban 411/Aralık 1020 tarihlidir. Hamza'nın risâlelerinden olup Muktenâ Bahâeddîn'in davetteki yeri ve mertebesi anlatılır. Muktenâ Bahâeddîn'in *el-Cenahü'l-Eyser*, *Bahauddîn*, *Lisanü'l-Mü'minin*, *Senedü'l-Muvahhidin*, *en-Nasih Likâffeti'l-Halk Ecmaîn*, *ed-Dayf* ve *eş-Şeyhü'l-Muktenâ* gibi isim ve sıfatlar aldığı ve beşinci had olduğu belirtilir⁴².

23. Mukatebetün ilâ Ehli'l-Küdyeti'l-Beydâ: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerinden olup Küdyeti'l-Beyda halkına gönderilmiş bir risâledir. Risâle, *Ey Kudye şehri halkı! Mevlâ'nın selâmı üzerinize olsun* şeklinde başlamaktadır. Bundan yola çıkarak Dürziliğin ilk yayıldığı bölgelerden biri olduğu söylenebilir. Bu risâle orada meskun olan birinin sorusu üzerine yazılmıştır. Risâlede bölge halkına iltifatlarda bulunulduğu görülmektedir⁴³.

24. Risâletü'l-Ensanâ: Cemaziyelâhir 411/Ekim 1020 tarihlidir. Bu risâlede sabrın önemi ve fazileti anlatılmakta olup *Ey Ensana Muvahhidleri! Mevlâ sizin sayınızı çoğaltsın ve amellerinizi kabul etsin* denilerek Ensanâ halkı Mevlâ Hâkim'in hükmüne teslim olmaya çağrılmaktadır⁴⁴.

25. Şartü'l-İmâm Sahibi'l-Keşf: Tarihsizdir. Yazarı bilinmeyen bu risâlede evlilik ve boşanma durumunda uyulması gereken hususlardan bahsedilmektedir. Kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip oldukları anlatılmaktadır⁴⁵.

26. er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Veliyyi'l-Ahd, Ahdî'l-Müslimîn Abdurrahim b. İlyas: Tarihsizdir. Hamza'nın yazmış olduğu risâlelerindedir. Hâkim'in veliht olarak seçtiği Ubeydullah el-Mehdi'nin torunu olan Abdurrahim b. İlyas b. Ahmed'e gönderilen bu risâlede, Abdurrahim b. İlyas Hâkim'in ulûhiyyetini kabul etmeye davet edilmektedir⁴⁶.

27. Risâletü Humâr b. Ceys es-Süleymânî el-Akkâvî: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerindedir. Humâr b. Ceys, Hamza'nın davetine çağrılmakta ve yanlış inanışlardan dönmesi için uyarılmaktadır⁴⁷.

28. er-Risâletü'l-Münfezetü ile'l-Kadî: Rebûlevvel 410/Temmuz 1019 tarihlidir. Hamza'nın Kadî'l-Kudât Ahmed b. el-Avvam'a gönderdiği mektubu ihtiva etmektedir. Bu risâlede Hâkim'in ulûhiyyetini kabul etmediği için Ahmed b. Avvam'ın, Muvahhidlerin davalarına bakmaması gerektiği belirtilmektedir. Bu risaleden

41 *Taklîdü'r-Rızâ Sefîru'l-Kudre*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

42 *Nushatü Taklîdî'l-Muktenâ*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

43 *Mukatebetün ilâ Ehli'l-Küdyeti'l-Beydâ*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

44 *Risâletü'l-Ensanâ*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

45 *Şartü'l-İmâm Sahibi'l-Keşf*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

46 *er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Veliyyi'l-Ahd, Ahdî'l-Müslimîn Abdurrahim b. İlyas*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127.

47 *Risâletü Humâr b. Ceys es-Süleymânî el-Akkâvî*, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

Hamza'nın kadınlara özel bir önem verdiğini, onlara dinî ve kanunî olarak tam bir eşitlik sunduğu, evlenme ve boşanmada çiftlerin eşit haklara sahip olduğu, mal taksiminin eşit bir şekilde yapılması gerektiği gibi hususları bu risaleden öğrenmekteyiz⁴⁸.

29. el-Münâcât, Münâcâtü Veliyyi'l-Hakk: Tarihsizdir. Hamza'nın Hâkim'e yazdığı Münâcâtlardır. Risâlede, insan Tanrı'nın bilgisini, kendi sınırları içinde ve kendi kabiliyetine göre anlayabileceği anlatılır. İnsan kendini ne kadar saf-laştırırsa ve ruhunu ne kadar hakikî bilgiye hazırlarsa, Tanrı'nın olgusal yönü o kadar netleşecek ve ilahî nuru da o kadar kabule hazır hale geleceği anlatılır. Risâlede, *nasıl ki bir kimse aynaya baktığında kendini görürse, herhangi bir kimse de ulaşabildiği saflık derecesine göre Tanrı'yı algılayabileceği* belirtilmektedir⁴⁹.

30. ed-Duâü'l-Müstecâb: Tarihsizdir. Bu risâlede de Hâkim'e yazılan bir takım Münâcâtlar bulunmaktadır. Ayrıca risâlede Küllî Ak'l'dan neşet eden Nefsin, tüm yaratılmış varlıkların ortaya çıkışına sebep olduğu anlatılmaktadır⁵⁰.

31. et-Takdisü Duâü's-Sâdikîn: Tarihsizdir. Muvahhidlerin kurtuluşu için yapılacak duayı içermektedir⁵¹.

32. Zikrû Ma'rifeti'l-İmâm ve Esmâi'l-Hudûdi'l-Ulviyye ve Ruhâniyye ve Cismâniyye: Tarihsizdir. Cismanî ve ruhanî hududların isimleri ve sıfatlarını ihtiva eder. Yazarı bilinmeyen bu risâlede Dürzî mezhebindeki hudud sistemi tafsilatlı olarak ele alınmıştır⁵².

33. Risâletü't-Tahzîr ve't-Tenbîh: Tarihsizdir. Hamza'nın yazdığı risâlelerdendir. Muvahhidlerin görevlerinden ve alacakları mükafâtlardan bahsetmekte ve birbirlerini korumaları emredilmektedir. Ayrıca asilerin uğrayacağı azap anlatılır. Dürzî Risâlelerinde yazılanların başkalarına açıklanmasının en büyük günahlardan olduğu anlatılır⁵³.

34. er-Risâletü'l-Mevsûme bi'l-l'zâr ve'l-İnzâr: Tarihsizdir. Hamza'nın risâlelerindedir. Bu risâlede Tevhîd inancını benimsemenin gereği anlatılır. Risâlede daha önce gelmiş olan şeriatların tamamının bâtil olduğu anlatılır. Hamza b. Ali bu risâlesinde Sûr'a üfleyen benim, ba's, haşr ve neşr sahibi benim diyerek Kıyamet ve Ceza gününün kendisinin olduğunu bildirir. Yine bu risâlesinde kendisinin imâm olduğunu, bir müddet gaybet edeceğini ve sonra geri döneceğini bildirerek ortadan kaybolmuştur⁵⁴.

48 er-Risâletü'l-Münfezetü ile'l-Kadî, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 576/27, 581/127, 587/154.

49 el-Münâcât, Münâcâtü Veliyyi'l-Hakk, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

50 ed-Duâü'l-Müstecâb, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

51 et-Takdisü Duâü's-Sâdikîn, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

52 Zikrû Ma'rifeti'l-İmâm ve Esmâi'l-Hudûdi'l-Ulviyye ve Ruhâniyye ve Cismâniyye, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

53 Risâletü't-Tahzîr ve't-Tenbîh, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

54 er-Risâletü'l-Mevsûme bi'l-l'zâr ve'l-İnzâr, Ürdün Üniversitesi, Mikrofilm Nu: 569/1, 570/2, 573/19, 574/27, 575/27, 576/27, 577/29, 578/29, 581/127, 587/154.

35. Risâletü'l-Gaybe: Tarihsizdir. Hâkim'in gaybetinden sonra yazılmıştır. Risâlede o, birdir ancak onun birliği sayısal anlamda değildir denilerek tanrının mahiyeti anlatılmakta ve ulûhiyyetin Hâkim'den başka bir şahsa geçmeyeceği de belirtilmektedir. Hâkim'in gaybetinden sonra Hamza taraftarlarına daha güvenli bir bölge olduğu için Bilâdu's-Şam'a gitmeleri gerektiği bu risâlede anlatılır⁵⁵.

SONUÇ

Dürziliğin teşekkül süreci içerisinde yazılan bu risâlelerin konuları, o dönemde meydana gelen olaylar ve ortaya çıkan dinî tartışmalar neticesinde şekillenmiştir. Mezhebin temel görüşlerini açıklayan çok değerli malumatların yanı sıra, Dürzî hareketinden ayrılanlara veya muhalif olanlara karşı yazılmış reddiyeler ve dâîlerin görevlendirme mersûmları da bu risâlelerin içinde yer almaktadır.

Bu risâleler, Temimî ve Muktenâ Bahâeddîn'in yazdıkları ile birlikte, Dürzî inancının yegane kaynağı olma niteliği taşımaktadır. İnanç esasları ve dinî hükümler burada geçen bilgiler çerçevesinde şekillenmiştir. Dürzî mezhebinin temelini oluşturan Hâkim Biemrillâh'a ulûhiyyet izafe edilmesi, ulvî varlıklar olan hududların silsilesi ve mahiyeti, yaradılışın hududlar vasıtasıyla gerçekleştirilmesi, takammüs nazariyesi, zâhir ve batın bütün dinî hükümlerin feshedilerek kaldırılması ve yerine yedi esasın konması, yüce hakikatlerin layık olmayanlardan saklanması gibi inançların tamamı Hamza b. Ali'nin risâlelerinden çıkarılmıştır. Ayrıca Hamza, Tanrı'nın birliğine verdiği öneme dikkat çekmek için hareketine katılanları *Muvahhidûn* veya *Ehlü't-Tevhîd* olarak adlandırmıştır.